
МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ І ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

*М.М.Кисельов,
доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник Інституту
філософії імені Г.С.Сковороди НАН України*

*В.М.Гвоздяк,
кандидат філософських наук,
зав. кафедри філософії УжНУ*

ІНТЕГРАТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Історично склалося так, що в процесі відокремлення наук із синкретичного комплексу знань (філософії), яке сталось за часів античності, цілісну картину світу було розбито на окремі фрагменти (фізичний, біологічний, соціальний та ін.). Сам термін «наука» у своїх витоках стосувався виключно сфери природознавства. Надзвичайно розгалужену й різноманітну групу знань, які нині ми номінуємо як суспільні й соціогуманітарні, в кращому випадку кваліфікували як сферу «білянаукову». Власне науковими вони ставали після того, як Огюст Конт залучив до своєї класифікації наук «вивчення соціальних явищ». Зазнаючи впливу методології тодішньої «цариці наук» – механіки, він назвав ці напрями «соціальна статика» та «соціальна динаміка». Згодом засновник Баденської школи неокантіанства Вільгельм Віндельбанд наділив правами громадянства в науці ідеографічні «оціночні судження» щодо індивідуальних явищ, але протиставив їм як більш досконалі номотетичні судження, ті, що формують закони точного природознавства. Вони є несумісними, проте корисними і цілком коректними як для природознавства, так і для соціогуманітарії. Полемізуючи з В.Дільтеєм, Віндельбанд заперечує поділ знання на «науки про природу» та «науки про дух», оскільки науки розрізняються швидше за методом, а не за предметом дослідження. Класична поляризація методології цих головних блоків сучасного наукового знання зберігається й дотепер. Аналітична методологія наук про природу і нині постає як зразок достеменної

науковості, внаслідок чого з позицій канонізованих класичних уявлень науки соціогуманітарного корпусу лишаються певною мірою науками «другого сорту».

Сьогодні надзвичайно актуалізується проблема спорідненості знання про сутність життя і знання про суспільство. Про необхідність гуманізації природничих наук писали такі відомі представники класичного «точного» наукового знання, як А.Ейнштейн, А.Пуанкаре, В.Вернадський, Н.Бор, В.Гейзенберг та ін. Своєрідним з'єднувальним щодо природознавства та соціогуманітарії містком традиційно вважають біологію (науку про живе). Вона стоїть ближче до матеріальних та вітальних потреб суспільства, є органічною складовою складної системи суспільної ідеології. Феномен життя в класичній науці сприймали лише як «форму існування білкових тіл» (Ф.Енгельс) або як незбагненну «життєву силу» (Г.Дріш). З часом, як зазначає В.Вернадський, біолог непомітно для себе вводить у науку величезну галузь уявлень, що склалася поза точним знанням – в численних напрямках гуманітарних наук та філософії. На думку німецького дослідника Г.Фоллмера, біологічна еволюція не закінчується там, де починається культурна еволюція.

Неодмінною передумовою вдосконалення системного аналізу складних проблем сучасності є поєднання (інтеграція) здобутків природничих наук та соціогуманітарних. У цьому аспекті активно проблематизується й актуалізується міждисциплінарний підхід, який став важливим епістемологічним принципом сучасного наукового пізнання. Надмірна диференціація наукового пізнання має долатися. За Ж.-Ф.Ліотаром, створилося «вавілонське стовпотворіння численних часткових наук, які марно намагаються зайняти домінантне положення на троні наукової істини, але давно вже перестали розуміти одна одну» [5, 411]. Воно вимагає систематизації і концептуального об'єднання.

Наукові напрями вже не спеціалізуються за дисциплінарним принципом; досліджуючи комплексні проблеми, вони потребують саме міждисциплінарного підходу. Навіть у сучасному природознавстві домінують інтегративні тенденції, причому особливе поживлення спостерігається в «пограничних» галузях, де зусиллями багатьох дисциплін з'являються найбільш значущі результати. В.Хесле зазначає, що міждисциплінарність є локомотивом епістемології та ще й входить до найважливіших етичних обов'язків дослідника.

Класики філософської антропології М.Шелер, А.Гелен, Х.Плеснер вважали важливим усвідомлення кореляції між усіма елементами «життєвої сфери». Людський світ не можна тлумачити як абсолютно дистанційований від світу природи. Формується переконання, що ключ від розуміння суспільства слід шукати в природі, а ключ від розуміння природи – в суспільстві. Суспільна організація стає природним явищем (Едгар Морен, Серж Московічі). Гадаємо, що саме такий підхід є необхідною передумовою адекватного аналізу стану сучасної антропосфери, уявлення про який швидко змінюється.

Як виявилось, природознавство та соціогуманітарні науки однаковою мірою користуються як номотетичними (тими, що вивчають закони природи), так і ідеографічними (індивідуалізуючими, описовими) методами. Теза В.Віндельбандта та Г.Ріккерта про їх несумісність долається. На цьому ґрунті посилюється інтерес до гуманітарного знання і його стосунків із знанням природничим. Гуманітарне знання та гуманітарна освіта є надзвичайно складними утвореннями, які завжди були в центрі уваги як широкої громадськості, так і владних інституцій. На наших теренах останні активно залучалися передусім з ідеологічними цілями, зокрема в процесі обґрунтування таких ідеологем, як «науково-технічна революція», «формування нової людини», «всебічне врахування людського чинника в соціальному будівництві» та ін. Розвиткові власне гуманітарного знання, глибокому дослідженню специфіки та природи цього феномену як необхідної передумови ефективної гуманітарної освіти уваги приділялось вкрай недостатньо? і на загальному тлі вітчизняної науки вчені-гуманітарії (за винятком «вписаних» у державний ідеологічний істеблішмент, які очолювали виконання «соціальних замовлень») розглядалися як не зовсім доречно об'єктивна даність, на яку керівники держави й привладні «організатори науки» змушені були зважати. Владні структури мало цікавилися науковими розробками гуманітаріїв, проте вимагали від них «ідеологічного обґрунтування» й наділення сенсом прийнятих ними «історичних рішень». Слід зауважити, що означена тенденція багато в чому зберігається й до сьогодні. І нині гуманітарна інтелігенція вважається відповідальною за соціально-політичну, економічну та духовну кризи в суспільстві.

Щодо природознавства, то воно теж не уникнуло згубного впливу політизації. Владні інституції у всьому світі постійно здійснюють

тиск засобами ідеології або капіталу і майже призвели природознавство до стану «безпосередньої продуктивної сили». Значну частину природознавства було повністю інтегровано у військово-технічні та адміністративно-економічні структури. Відтак наука брала (а почасти й бере) активну участь в обслуговуванні ідеології та інтересів владних інстанцій. Розвиток як гуманітарії, так і природознавства багато в чому зазнає впливу «скеровуючих» директив адміністративних структур, представники яких, як правило, не є компетентними в питаннях стратегії наукового поступу [2, 26–27].

Набувають важливого методологічного та світоглядного значення уявлення про принципово соціоприродний характер світу та принцип коеволюції його фрагментів. Останній виступає як продуктивний засіб пізнання і розв'язання «великих загадок життя», які, за В.Дільтеєм, виникають із сукупності опозицій народження і смерті, швидкоплинного і вічного, потужності природи і самостійності нашої волі. Коеволюційний підхід конкретизує і, певною мірою, гармонізує такі суперечності уявлень про феномен життя, як споконвічний хаос і ефективна форма самоорганізації, непередбачуване і доцільне, про творчу активність і адаптацію до навколишнього середовища, безкінечне самовідтворення і унікальність як явищ природи, так і феноменів культури.

У постнекласичному науковому аналізі здійснюються продуктивні спроби подолання суперечностей між матеріальним і духовним, штучним і природним, біологічним і соціальним. Прикметним у цьому розумінні є й міркування про поєднання логічного та інтуїтивного, раціональності та інстинктивності (А.Н.Уайтхед, К.Лоренц та ін.) з метою поновлення втрачених відчуттів єдності людини та природи, набуття емоційної «неусвідомленої тотожності» (К.Юнг) з природним оточенням. Пізнання сьогодні постає не лише як відкриття об'єктивної істини, незалежної від людини, але й як людиновимірною подія, ціннісний акт утвердження людської самості (рос. – «подлинности»). Раціональне не зводиться до суто логіко-інтелектуальної чи наукової діяльності і не витісняє суб'єкта з раціонального осмислення світу. Вихід у логічний світ абстракцій породжує сили позалюдської, машинно-алгоритмічної природи. Тут людське пізнання нібито абстрагується від олюдненої реальності та виходить у символічну надреальність ідеалізованих об'єктів [3, 86].

Тож природничонаукове пізнання неодмінно охоплює великий

обшир специфічних (вітальних і гуманітарно-духовних) проблем людини і не може бути синонімом однієї лише об'єктивної науковості, логічності та завершеної обґрунтованості. Рациональність має різні види і типи, зокрема художню і практичну форму свого існування. Головною ознакою нової рациональності є утвердження духовності. Саме на цьому ґрунті виникають такі незвичні для сприйняття наукові утворення, як «біополітика» (Н.Тінберген, К.Фріш, «біовлада» – М.Фуко), «біоетика» (В.Р.Поттер), «біоестетика» (А.Влавіанос-Арванітіс, «еволюційна епістемологія» – К.Лоренц, Д.Кембелл, Ст.Тулмін), «генетична філософія» (Р.Порті), «природно-історична гносеологія» (М.Мамардашвілі), «соціоприродна історія» (Е.Кульпін) тощо.

Значущість соціоприродного підходу полягає, насамперед, у поверненні до цілісного світосприйняття, що раніше культивувалося в натурфілософії та низці напрямів релігійної філософії. Навіть проникливі есеї щодо цього І. Гете та європейських романтиків здавалися красивими метафорами й були, в аналітично-раціоналістичному контексті, не вельми переконливими. Надмірна аналітичність класичної науки і філософії, з їх «фрагментарним» сприйняттям цілісного світу, не влаштовувала багатьох видатних мислителів. О.Шпенглер, критикуючи й донині панівний євроцентризм, писав, що західна людина уявляє себе усім людством. Він зумів побачити органічну спільність між диференціальним численням та династичним державним принципом епохи Людовіка XIV, між державністю античного поліса та геометрією Евкліда, між просторовою перспективою західного масляного живопису та подоланням простору засобами залізниць, телефонів та далекобійних гармат, між контрапунктичною інструментальною музикою та господарською системою кредиту [7, 133].

Подібні інтуїції є надзвичайно важливими для подальшого розвитку методології наукового пізнання. Навіть сьогодні ми приділяємо надто багато уваги визначенню відмінності між природознавством та суспільствознавством, політичним життям та життям соціальним, науками соціальними та гуманітарними і, навіть, між теорією культури та культурологією. У концепціях В.Вернадського, О.Чижевського, Е.Уїлсона, Дж.Лавлока, Ф.Капра, У.Р.Каттона, В.Р.Поттера, Д.Кристіана, Д.Бома та ін. представників природознавства відчувається прагнення створити єдину наукову картину світу, віднайти об'єктивні наукові аргументи для створення вчення

про єдність законів буття природи шляхом підведення життя соціального і політичного під загальні закони існування. Йдеться про намагання, а не про вирішення цієї проблеми. Небезпечним є й змішування та втрата специфіки кожного елемента такої єдності.

Одною з головних ознак переходу наукового пізнання до постнекласичного етапу є утворення соціоприродного тла, на якому це пізнання здійснюється, його гуманізація й гуманітаризація, а також надання йому невід'ємного, внутрішнього, а не зовнішнього, духовно-морального аспекту. Епоху постнекласики у науковому пізнанні характеризує якомога повне врахування ціннісно-цільових структур соціуму, зв'язку внутрішньонаукових цілей з позанауковими (соціокультурне тло). Акцентується увага на відповідальності дослідників за продукowane ними нове знання та наслідки його застосування. Онтологічна реальність постає не як об'єкт пізнання, а як співнесідник. Феномен співіснування природи та культури постає як діалог (від монологізму до діалогізму).

Діапазон вимог до сучасного наукового знання суттєво розширюється: від етичних до суто прагматичних. В.Хесле сподівається на те, що «наука має стати більш ціннісною, вона не має права редукувати власний предмет лише до об'єкта, відмовляючи цьому предмету в будь-якій суб'єктивності. Наука має вбудувати свій причинно-науковий метод у концепції суттєвого пізнання, ядром якого стане ідея блага...» [6, 71].

Хаотичне й несистемне бачення суті і призначення наукового пізнання інспірує одночасно сподівання на подальший науково-технічний прогрес і застороги від нього. Знання, як слушно зазначав С.Кримський, саме по собі не є благом, як це вважали ще з часів Сократа. «Наука потребує соціального контролю, що орієнтує її на служіння суспільному прогресу. За межами соціально-морального використання наукове знання втрачає культурно-гуманістичний вимір та впадає у фаустіанські колізії, до яких призводить цинізм знання, позбавленого моральних обрив...» [3, 203]. На цьому ґрунті набувають поширення поняття «**небезпечна наука**» та «**наука без втілення**». Відомим є прагнення (пристрасть) вченого до відкриття, пізнання, творчості. Згадаймо Максиміліана Волошина, який зазначав, що людина має здатність «скаженіти від допитливості». Американський поет-романтик Уільям Вордсворт уподібнював вченого з його гарячковим запалом до пізнання й браком етичного відчуття

до людини, яка збирає гербарій на могилі власної матері. Успішне практичне застосування принципів поділу атомного ядра в Хіросімі та Нагасакі Ферма назвав «хорошою фізикою». Тож виникає необхідність регулювати пристрасті до наукового пізнання та творчості. Для цього пропонують культивувати особливу форму занять – «науку без втілення». Так уже робиться в архітектурі, коли плануються і розробляються проекти нікому не потрібні і практично нездійсненні, але фахово цікаві [4, 177]. В сучасному науковому пізнанні набуває актуальності принцип «**застережності**», який не вимагає заборони (мораторію) на певний напрямок наукового дослідження, але попереджує про можливі негативні наслідки.

За У.Беком, наука вже не є джерелом вирішення проблем, вона стає джерелом їх виникнення. Витоки небезпеки вкорінені нині не в невігластві, а в знанні. Наука із пошукача істини стає банальною комерційною інституцією, де править закон наживи. Інакше кажучи, етика ідеалів переходить у етику інтересів. Домінування бізнесових інтересів над суто науковими та етичними, що відбувається в сучасному світі, призводить до виникнення різного роду паліативів, позірного врахування наукових рекомендацій та формальних етичних нормативів. Влада (та й суспільство) звертають увагу скоріше на наслідки, ніж на причини екологічних, гуманітарних та соціальних негараздів. У.Бек ілюструє це на прикладі поширеної практики визначення «допустимих меж забруднення», замість того, щоб забруднення вважати неприпустимим взагалі. Він переконливо показує, що вчені маскують свою некомпетентність безліччю незрозумілих слів, методик і цифр. Інформація для населення нашпигована не кожному зрозумілими технічними подробицями та математичними викладками. Ілюструється це на прикладі з визначенням гранично допустимих концентрацій екологічно небезпечної речовини в довіллі (ГДК). На думку У.Бека, потреба у визначенні ГДК виникає тоді, коли допускається отруєння. Граничний (допустимий) рівень забруднень – це їх легітимізація. Хто обмежує забруднення, той уже погодився на його наявність [1, 78]. Суперечлива інформація про наявність отруйних речовин у продуктах харчування, розлогі інструкції до медикаментів та ін. спричинюють подвійний шок: відчуття загрози та втрати суверенної думки щодо реальності цієї загрози. Зрештою дослідник висновує, що «джерело науково-технічного скепсису міститься не в «ірраціоналізмі» критиків, а в

неспроможності науково-технічної раціональності перед зростаючими ризиками та цивілізаційними небезпеками» [1, 71].

Загалом формування соціоприродного підходу до вивчення складних проблем сучасності через гуманізацію та гуманітаризацію фундаментальних природознавчих дисциплін не є панацеєю й зовсім не сприяє успіху в суто автоматичному режимі. Звичайно, науки соціально-гуманітарного комплексу здобули «права громадянства» в сучасній класифікації наук, проте й до сьогодні вони не почуваються як абсолютно рівні з напрямками «точного природознавства». Навіть новітні наукові утворення, «очолювані» соціальною екологією та соціобіологією, в яких зроблено рішучі кроки в аспекті інтегрування природознавства та соціальних наук, все ж таки посилюють акцент на природознавство (біологію).

Гуманітарія налаштовується сьогодні обстоювати власну методологічну автономію, проте не втрачає інтересу до класичних стандартів природничої науки. Водночас природничі науки все більше цікавляться проблемами унікального, випадкового і неповторного, властивого для наук соціогуманітарного блоку. Нині вони змушені звертати увагу на дослідження складних об'єктів, для яких є характерним споконвічна присутність людини (екологія, техніка, інформатика тощо). «Зрушення» гуманітарної парадигми, в якій відбувається розведення гуманізму та гуманітарності, призводить до відмови гуманітарного знання від універсальних критеріїв науковості, критеріїв класичного природознавства. За М.Епштейном, гуманітарні науки орієнтуються на демістифікацію, денатуралізацію того, що природничим та суспільним наукам видавалося усталеним та надійним позитивним підмурком об'єктивності. «Як тепер з'ясовується, саме те, що робить гуманістику недостатньо науковою – зворотність її суб'єкта, семантична розмитість і навіть метафоричність її мови – становить високий інтерес точних дисциплін, ту вершину самоусвідомлюваного і самоорганізованого життя, до якого вони прагнуть» [8, 37]. Це все переконливо засвідчує гуманітарну стурбованість природознавства проблемами свідомості, творчості, інтуїції, свободи волі, етики та теології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Естественнонаучное и социогуманитарное знание: методологические аспекты взаимодействия. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1990. – 201 с.
3. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
4. Стратегия выживания: Космизм и экология – М. : ЛКИ, 2013. – 304 с.
5. Философия науки. Методология и история конкретных наук. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 640 с.
6. Хесле В. Философия и экология. – М. : АО «Камі», 1994. – 192 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – В 2-х тт. – Т.1. – М. : Мысль, 1993. – 667 с.
8. Эпштейн М.Н. Конструктивный потенциал гуманитарных наук: могут ли они изменять то, что получают? // Философские науки. – 2008. – №12. – С. 34–55.

Кисельов М.М., Гвоздяк В.М. Інтегративні тенденції сучасного наукового пізнання.

У статті зроблено спробу проаналізувати можливості та засоби поєднання двох, до сьогодні автономних, блоків сучасної науки – природознавства та соціогуманитарії. Визначається роль міждисциплінарного підходу до вирішення актуальної проблеми методологічної та концептуальної інтеграції наукового знання.

Ключові слова: наука, інтегративні тенденції, природознавство, гуманітарія, соціоприродний підхід.

Киселев Н.Н., Гвоздяк В.Н. Интегративные тенденции современного научного познания.

В статье делается попытка проанализировать возможности и средства совмещения двух, автономных и доньше, блоков современной науки – естествознания и социогуманитарии. Определяется роль междисциплинарного подхода в решении актуальной проблемы методологической и концептуальной интеграции современного научного знания.

Ключевые слова: наука, интегративные тенденции, естествознание, гуманитария, социоприродный подход.

Kyselyov M., Hvozdyak V. The Integrative tendencies of modern scientific learning.

The author makes attempts to analyze means and possibilities of combining two, separate until now, areas of science: nature science and social humanitarian studies. The article presents the role of the interdisciplinary approach in dealing with actual methodological and conceptual problems in integration of scientific knowledge.

Key words: science, integrative tendencies, nature science, humanitarian studies, socio-natural approach.